

"JAHON ADABIYOTI VA QIYOSIY ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI"

**mavzusidagi
respublika ilmiy-amaliy anjumani**

2022-yil, 31-oktyabr

TOSHKENT - 2022

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON DAVLAT JAHON TILLARI UNIVERSITETI

O'ZDJTU ADABIYOTSHUNOSLIK ILMIY TADQIQOT INSTITUTI
SHARQ FILOLOGIYASI FAKULTETI
JAHON ADABIYOTI KAFEDRASI

**“JAHON ADABIYOTI VA QIYOSIY
ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB
MASALALARI”**
mavzusidagi

Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari

TO'PLAMI

2022- yil, 31-OKTYABR

MINISTRY OF HIGHER AND SPECIAL EDUCATION
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
UZBEKISTAN STATE WORLD LANGUAGES UNIVERSITY
RESEARCH INSTITUTE OF LITERATURE STUDY FACULTY OF EASTERN
PHILOLOGY
DEPARTMENT OF WORLD LITERATURE

Articles of international scientific-theoretical conference on
**“ACTUAL ISSUES OF WORLD LITERATURE
AND COMPARATIVE LITERATURE CRITICAL
STUDIES”**
October 31, 2022

TOSHKENT – 2022

III ШЎБА

ЎЗБЕК ВА ЖАҲОН АДАБИЙ АЛОҚАЛАРИ

СОФ ЎЗБЕКОНА ИДИЛЛИЯ

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ,

филол.ф.д., ТошДЎТАУ профессори

Резюме: Мазкур тадқиқотда Ўзбекистон қаҳрамони, XX аср миллий шеърятимизнинг буюк намояндаси А.Орифнинг “Оила” шеъри идиллиявий лирика назариясига кўра таҳлил этилиб, илмий хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: Сюжет, психологизм, образ, детал, бадиий тасвир, муаллиф позицияси, идиллия, идиллиявийлик, идиллиявий лирика, идиллиявий изтироб, идиллиявий хавотир, идиллиявий муносабат, идиллиявий хронотоп.

Воқеликни идиллик идроклаш ва талқин этиш, башариятнинг илк бадиий тажрибаларидан. Назарий адабиётшуносликда идиллиянинг поэзия жанри сифатида вужудга келиши, бадиий канонлари ёзма адабиётдаги намуналарига нисбатан белгиланган бўлса ҳам, туб моҳиятига кўра, унинг маншаъ-ибтидоси халқ ижодиётининг архаик даврдан бошланади. Адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан фақат лирикада эмас, энг қадимги фольклор жанрларининг эпик ва драматик, лиро-эпик, лиро-драматик шаклларида ҳам идиллиявий талқинлар кўзга ташланади. Кенг маънодаги идиллиявий талқин спецификаси эпик, лирик, драматик тур ёки жанрлардан исталган биттаси ўз поэтик имкониятлари доирасида табиий ва аниқ бир воқеани ифодалашга қаратилганида намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, идиллиявий талқин одамзотнинг табиий турмуш тарзи, оилавий ҳаёт йўлидаги тажрибалари, кувонч-изтироблари, фикр-қарашлари, одам ва олам ҳақидаги хулосаларининг бадиий умумлашмасидир. Бундан келиб чиқадики, терминологик луғатларда қайд этилиб, назарий ва ўқув адабиётларда изчил такрорланиб келаётган “кичик образ, кичик шеърый асар” деган таъриф идиллиянинг ягона хусусияти эмас.

Ўзбек фольклори ва ёзма адабиёти тарихида идиллик талқин анъаналари XX асрга қадар изчил давом этган. Улкан манбавий қамровга эга ушбу масалани ўрганишнинг ўзи алоҳида мавзу. XX аср ўзбек шеърятинида идиллик талқин оила, хусусий турмуш тарзи, деҳқончилик, касб-хунар, аждодлар макони, ота йўли, ота насиҳати, она ризолиги, маиший турмуш ташвишлари, туғилиш, ўлим, егулик, ичкилик, “оила дастурхони” тарзидаги миллий фалсафанинг лирик талқини ўлароқ акс этган.

Бу жиҳат Чўлпон, Ойбеклар лирикасида, эпизодик тарзда бўлса ҳам, соф миллий асосда талқин этилди. Ғ.Ғулом, Миртемирлар ижодининг халқона руҳи миллий идилликанинг баъзи қирраларини поэтик акс эттиргани кузатилди. Сўнгроқ бу анъана А.Ориф, О.Матжон, Э.Воҳидовлар шеърятинида яққолроқ ифодаланди. Айниқса, А.Орифнинг идиллик талқинидаги шеърлари халқона фалсафа, оддий одамларнинг содда турмуш тарзини лирик акс эттириши жиҳатидан ўзига хосдир.

А.Ориф шеърятинида идиллиявий руҳдаги шеърлар кам эмас. Ҳатто бир ёки бир нечта илмий тадқиқот доирасида ҳам шоир идиллиявий лирикаси ва унга хос умумбашарий, миллий, маиший, индивидуал хоссаларни тўла қамраб олиш мумкин эмас. Шу боис А.Ориф идиллиявий шеърятини махсус монографик тадқиқотларни талаб этадики, шу ва бошқа

сабабларга кўра бу ўринда шоирнинг битта шеъри таҳлили билан чекланамиз. Зотан, нур риштаси қуёшдан, томчи уммондан, товуш жаранги бадииятдан дарак берганидек, бир шеър мисолида ҳам шоирга хос идилик лирика таъми ва фалсафасини туйиш имкони йўқ эмас.

Ушбу шеър ҳажман кичик, мазмунига кўра кундалик турмушимизга доир жўнгина воқеани баён этганига қарамасдан, идилик мазмуни ва фалсафаси, оригинал ифода йўсини, лирик психологизмга бойлиги билан умумиллий, умуминсоний моҳият касб этади. Халқоналик, миллийлик эса идилиявий лириканинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Ушбу шеър “Оила” деб номланган:

Каттаси кетганди балиқ овига,

Чўмилиб-нетмасин ишқилиб.

Турли тасаввурлар олар довига,

Кампирнинг нафаси келар тиқилиб.

- Ҳой, сиз ҳам болани ўйлангда бундоқ...

Кампир эрк берганча пуч хаёлига,

Капгирни қайгадир илиб ўша чоқ

Танбеҳ бера бошлар чолига.

Чолчи, кўзойнагин артганча бот-бот

Китоб варақлайди: Бедилми, Машираб...

Мошинда кетиувди кенжаси шаддод,

Юрсинда, ишқилиб, кўзига қараб...

Кун ҳам эрта ботди, билмадим, кузми,

Биттаси кечкида ўқийди.

- Сен ҳам ўйлагинда анави қизни!

Чол ҳам кампирини нуқийди.

Ҳеч қайда ҳеч гап йўқ шундоқ икковлон

Бир-бирин бесабаб койир, турткилар.

Лекин иккиси ҳам билади пинҳон:

Болаларни ўйлайди улар.

Сўнгра бир маҳалда узун-қисқа бўлиб

Болалар ҳам келар галма-гал.

Дастурхон атрофи боради тўлиб,

Хайрият, ҳаммаси жам, тугал.

Кампир: Шукур, - дейди қимтиниб лаби,

Чол ҳам жилмаяди:

Тушунар...

Дунёда ҳеч бир гап бўлмаган каби.

Болалар овқатни туширар¹.

Кўпчилик идилия ёки идилиявийлик термини остида жўнгина кишлоқ турмуши, сокин ҳаёт тарзи ва буларнинг содда тасвирини тушунади. Идилияга нисбатан бундай қараш замирида оламни индустриясиз тасаввур қила олмаслик, ижтимоий нуқтаи назарнинг гегемонлиги, айниқса, собиқ советлар мафкурасининг социал умумлаштириш принциплари туради. Идилия эса айни қарашларга зид равишда башариятга хос илк одам, илк оила, инсон кўнгли, индивидуал ва маиший ҳиссиётни талқин этади. Ундаги соддалик остида теранлик, оддийлик остида буюклик, миллий мазмун остида улуғвор фалсафа туради. А.Орифнинг идилиявий талқинга молик барча шеърлари, хусусан, “Оила” шеъри моҳиятини ҳам шундай бадиий-фалсафий ўзига хосликлар ташкил этади.

Мазкур шеърни идилиявий лирика нуқтаи назаридан қуйидаги мазмун-шакл категориялари негизида таҳлил этиш мумкин:

¹ Орипов А. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1996.

а) идиллиявий сюжет. Шеър сюжети ниҳоятда содда. Унда муайян оила ҳаётида рӯй берган одатдаги бир воқеа лирик тасвир этилган. Айни воқеа исталган ўзбек оиласи (ҳатто бошқа миллатларга мансуб оилаларда ҳам)да рӯй бериши мумкин. Шунинг учун ушбу шеърда акс эттирилган воқеани идиллик сюжет қолипи тарзида қабул қилсак ҳам бўлади. Яъни ота-она, ўғил ва қизлардан таркиб топган бир оила. Болаларнинг барчаси, ҳатто кенжа ўғил ҳам (машинада чиқиб кетгани эътиборидан) ўз йўлини топиб кетган. Катта ўғил бирор кўл ёки дарё бўйига дам олгани (балиқ овига) йўл олган. Қиз фарзанд қайсидир олий ўқув юртининг кечки бўлимида таҳсил олади. У ўқишда. Шеър сюжетидаги барча лирик ҳолатлар тасвири чол ва кампир – ота-она билан боғлиқ. Улар эрталабдан кўчага чиқиб кетган болалари ҳақида ўйлайдилар, муҳокама юритадилар, хавотирга тушадилар. Бир-бирларини “нуқийди”лар. Кун тугаб, кечки овқат маҳали болаларнинг барчаси уйга қайтади. Чол-кампир дастурхон атрофида тўрткўз тугал жамланган болаларини кўриб хотиржам тортадилар. Яратганга шукрона келтирадилар. Аммо уларда кун бўйи кечган хавотир ҳисси, ўзаро мунозаралардан болалар беҳабар. Чол-кампир буни ўз болаларига билдиришни ҳам исташмайди. Ўз шукроналарини эса фақат ишора билан баён этишади. Шеър сюжети шу билан якунланади.

Кўринадики, тасвирланаётган воқеа дам олиш кунинда рӯй бераётгани йўқ. Шу жиҳати билан ҳам айни сюжет идиллиявий турмуш кундалигида алоҳидалик касб этмайди. Унинг одатийлиги, мунтазам такрорланиб туриши, ҳар қандай оила учун характерли экани мазкур сюжетни соф идиллиявий пойдеворга қурилгани дейишимиз учун тўла асос беради;

б) идиллиявий образлар тизими. Мазкур шеър сюжетида иштирок этаётган барча образлар идиллиявий ибтидога эга. Ота-она, ўғил-қиз – бу, мукаммал даражадаги оила дегани. Шеърдаги образларнинг тизимлилиги шундаки, Одам ато ва момо Ҳавво оиласидан бугунга қадар мукаммал оила таркибини шу тўрт тип ташкил этади. “Оила” шеъридаги болалар образи ниҳоятда пассив. Бундай пассивлик фарзандлар образи билан бевосита алоқадор эмас. Чунки лирик сюжет воқелиги умумоила яшайдиган хонадон ичидан туриб тасвирланяпти. Тасвир диапозонининг бу тарзда мутлақлаштирилиши шоир бадиий нияти билан боғлиқ. Айни пайтда болалар ҳам ўз маконларида – катта ўғил овда, кенжаси йўлда, қиз фарзанд эса ўқишда – фаол бўлишлари мумкин. Аммо шоир бадиий мақсади учун бундай фаоллик муҳим роль ўйнамайди. У мазкур идиллиявий воқелик воситасида умумман оилани, хусусан, ота-она психологиясини лирик асослашни кўзда тутган. Шунинг учун ҳам шеър сюжет тизимида ота-она образларигина фаол ҳаракатланади. Айни ҳаракатлар шеър ботинида ўй-хаёл, мулоҳаза-муҳокама, баҳс-мунозара тарзида ифодаланади. Шуни алоҳида такидлаш ўринлики, бу қадар фаол бўлишларига қарамасдан асардаги на ота, на она образи индивидуал асосга эга эмас. Уларнинг ҳар иккаласи расмий, умумлашган, типиклашган образлардир. Типиклашгани боис ҳам уларни умуммиллий ёки умумбашарий ота-она образи дейишимиз мумкин. “Оила” шеъридаги ота-она образи учун ҳатто макон-замон муайянлиги ҳам ҳос эмас. Чунки бундай ҳолат Одам ато ва момо Ҳавволар билан ҳам рӯй берган бўлиши мумкин (Ривоятларда келишича, ўз ўғилларини овга жўнатган Одам ато ҳам улар овдан қайтгунларича хавотирга тушар эканлар);

в) идиллиявий хавотир. “Оила” шеърининг жон томирини тутиб турган, унга тириклик, жозоба, лириклик, инжа бадиият ва юморга йўғрилган фожиавийлик руҳини бағишлаб турган лиропсихологик компонент ҳам аслида идиллиявий хавотир саналади. Бундаги идиллиявий хавотир тасвири ота-она образининг улканлашуви, типиклашуви, теранлашувини таъминлаши билан бирга, ботин драматизми, ички диалог, психологик ҳолатлар уйғунлиги ва маърифийлигини ҳам таъминлаган. Доимий такрорланиб турувчи оддий бир кун. Ҳамма фарзандлар одатдаги машғулотли билан банд. Бу ўринда фавқулодда ёки новеллавий бирор ҳодиса йўқ. Болалар орасида ишқал чиқариши мумкин бўлган, ота-онани йўриғини бузадигани ҳам эҳтимолдан йироқ. Кенжа ўғилнинг “шаддод”лиги эса табиий, ўз йўлида (барча кенжалар сингари). Шунга қарамасдан, чол-кампирнинг кўнгли хотиржам эмас. Хаёллари чувалган, егани ичига тушмайди...

Хўш, унда бу хавотирнинг боиси нима?

Бу шундай бир ноёб хавотирки, унинг ҳеч қандай сабаби йўқ. Айни пайтда, бирор мантиққа бўйинсунмайдиган, тушунтириш, тушуниш қийин бўлган, енгил, кутулиш мумкин бўлмаган абадий хавотир бу. Бу хавотир Одам ато ва момо Ҳавводан мерос умуминсоний хавотир. Унинг остида ота-онанинг фарзандга бўлган ботиний ва ҳеч қачон туганмас меҳри яширинган. Айни шундай улкан кўлами, мураккаблиги, ҳеч қандай психологик талқинга бўй бермаслиги билан ҳам у инсонга хос, азалий ва абадий, яъни идилиявий хавотирнинг мукаммал лирик намунасидир;

г) *идиллиявий муносабат*. Шеърда акс этган идилиявий муносабатнинг ҳам илдизлари чуқур, ҳатто хавотир категорияси билан салкам тенгдош ботиний категория. Абдулла Ориф буни кичкина идилиявий детал воситасида мукаммал ифодалай олган:

Кампир: Шукур,- дейди қимтиниб лаби,

Чол ҳам жилмаяди:

Тушунар...

Дунёда ҳеч бир гап бўлмаган каби.

Болалар овқатни туширар (таъкид бизники – У.Ж.).

Чол-кампир учун “узун-қисқа бўлиб” болаларнинг уйга қайтиши, дастурхон атрофида жамланиши юксак бир саодат. Улар бундай саодатга етишув учун ҳар куни, ҳар соат, ҳар дақиқа изтироб чекишади. Кун охирида эса барча изтироблар унутилади. Шу нуқтадан идилик вақтни тонгла яна қайта бошланадиган изтироб лаҳзаларига етказиш учун саодат онлари ҳаракатга тушади. Жараён Қиёмат қадар тўхтамайди. Ота-она вафотидан сўнг фарзандларга, сўнг неварга, эвара, чевара, дувара, кабираларга мерос бўлиб ўтади. Бундай фидойилик – идилиявий хавотирга йўғрилган покиза туйғуга муносабат ҳам сира ўзгармасдан давом этади: бепарволик, эътиборсизлик. Бундай бепарволик, эътиборсизлик учун болалар айбдор эмас. Ота-она буни яхши билишади. Билишгани боис ҳам дастурхон атрофида шукрона саодатини туйган онларини ишора остига яширишади. Яшириш асносида марҳум ота-оналарини эслашади, тушунишади. Ўз ҳаётларида: “Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада” деб қўйишади. Зотан, бола кўнглининг далада бўлиши ҳам бир қонуният, идилик муносабатни ташкил этувчи ўзгармас категориянинг айни ўзидир (Момолар таъбирича, “Одам ато ҳам отам-онам эмас, болам”, деган эканлар. Чунки у Зот алайҳиссаломнинг ота-оналари бўлмаган экан.).

д) *идиллиявий хронотоп*. “Оила” шеъри хронотопи ҳақида ҳам кенг мушоҳада юритиш, атрофлича таҳлиллар бериш мумкин. Тадқиқот шакли, характери ва ҳажм имкониятларини эътибодга тутиб, бу ўринда идилиявий хронотопнинг М.Бахтин қайд этган бир-икки белгиларини “Оила” шеърига мансублаш билан чекланамиз. М.Бахтин идилиявий хронотопнинг уч муҳим белгисини алоҳида таъкидлайди: церкулятив замон, турғун (ўзгармас) макон ва такрорланувчи ташрифлар¹. “Оила” шеъри сюжети чол-кампир хонадонида рўй беришини юқорида таъкидлаб ўтдик. Бу айнан идилиявий маконга хос турғун макон. Бу маконда идилиявий воқеалар абадий давом этади. Болалар кўчага йўл оладилар, чол-кампир (ота-она) эса уларни уйда кутади. Кетиш-кутиш бу макондаги нисбий ҳаракатни таъминлайди. Идилиявий макон ичидаги ўзгаришларни ифодалайди. Аммо ота ҳовлиси (ёки ота уйи, хонадони) эса ўзгармайди. Воқеалар такрорланиб тутувчи турғун маконлигича қолаверади. Бу шеърдаги замон категорияси ҳам худди шундай. Ёнламасига (горизонтал) ёки юқорига (вертикал) қараб ҳаракатланмайди, балки церкулятив траектория бўйлаб айланиб туради. Ҳатто боболар, оталарнинг ўлими ҳам замоннинг бундай ҳаракатини ўзгартира олмайди. Авлодлар ҳаёти негизда такрорланишда давом этаверади. Такрорланувчи ташрифлар кутишдан кейинги қайтиш, бир дастурхон атрофида жамланишда

¹Қаранг: Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akadernashr, 2015.

намоён бўлади. Ота-она кутгани каби болалар ҳам уйдан чиқиб кетадилар, қайтиб келадилар. Бу жараён узлуксиз ва ўзгармас. Кетиш муддати маълум вақтга чўзилиши, ота макондан узоқлашувнинг рўй бериши ҳам ушбу азалий қонуниятга путур етказа олмайди. Токи ер юзида ягона оила қолар экан, такрорланаверади.

Е) идилиявий хулоса. Шеърнинг умуммиллий, умумбашарий кўлами, даражаси ва аҳамияти ундаги идилиявий хулосада ўз аксини топган. Бу хулоса Яратган низомининг буюклиги, абадийлиги, башариятга оила бўлиб яшашни ихтиёр этганини эслатиш, таъкидлаш, тарғиб этишда намоён бўлади. Мана шундай буюк низом асосида яшаб келаётган оила феноменининг мукамал бир намунасида шаклланган шоир ҳеч қандай сунъий зўриқишларсиз, табиий равишда “Оила” шеърини ўз ўқувчиларига тақдим этадики, бу муҳим жиҳат шеър абадияти ва бадииятини таъминлаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Хулоса:

1. Бадиий адабиёт айнан идилиявий талқин воситасида оила, табиат, инсонлар аро муносабатларнинг асл илдизларига томон интилади.

2. Идилиявий асар марказида асл ўзлиги, миллийлиги, соф табиатни излаётган, ажодлар анъанасини сақлаш йўлида изтироб чекаётган одампарвар образи туради.

3. Соф идилиявий талқинни намоён этувчи оила, ота-она, туғишганлар, муҳаббат, туғилиш, ўлим, меҳнат, ейиш-ичишга оид тасвирлар, шулар негизида келадиган қишлоқ, шаҳар, қадрдон уй, тоғ, дала, яйлов, денгиз, дарё, анҳор, ариқ сингари бадиий маконлар фақатгина идилиявий тафаккур, идилиявий фалсафа, идилиявий хулоса билангина эстетик мазмун-моҳият касб этади.

4. Миллий адабиётларда идилик асарларнинг мавжудлиги айни миллат вакиллариининг аслиятдан йироқлашмаганидан далолат беради. Шоир А.Орифнинг “Оила” шеъри эса ўзбек халқи миллий ўзлигини мукамал даражада сақлаб келаётганини кўрсатувчи улкан бадиий далилдир.

Адабиётлар

1. Орипов А. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1996.
2. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akademnashr, 2015.

Sona Jafari Nasab, Kamran Ahmadgoli. THE GREAT FAMILY OF HUMAN: A COMPARATIVE STUDY OF FOUCAULT’S POWER RELATIONS AND DISCOURSE IN RAGTIME AND KELIDAR	301
Қахрамон Тўхсанов. “МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ”ДАГИ ТАСАВВУФИЙ ИСТИЛОҲЛАР ТАРЖИМАСИ	309
Özlem Ulucan. THE IMAGE OF COLONIZER AND THE “DESERTIONS” IN ABDULRAZAK GURNAH’S <i>DESERTION</i> . ABDULRAZAK GURNAH’IN <i>TERKEDIŞ ESERİNDE SÖMÜRGEÇİ İMAJİ VE TERK EDİŞLER</i>	313
Feruza Allanazarova. THE ROLE OF LITERARY TIMES IN CREATING CHARACTER .	318
Zakhriddin Haitkulov. PARALLEL CORPORA IN TEACHING LANGUAGE AND TRANSLATION.....	321
Norbibi Ro‘zimurodova. TARJIMADAGI XATOLIKLAR ILMDAGI INQIROZLAR DEMAQDIR	323
F. Begov. GENERAL AND SPECIAL ASPECTS OF COMMUNICATIVE-COGNITIVE APPROACH	326
Иқбол Махатова. ГЁТЕНИНГ “ФАУСТ” АСАРИ ТАРЖИМАСИДА ОБРАЗЛАР ҚИЁСИЙ АНАЛИЗИ	329
Элёржон Юсуфалиев. НЕМИС ТИЛИДА «BILDUNG» ҲАМДА “ERZIEHUNG” КОНЦЕПТИНИ ВОҚЕЛАНТИРУВЧИ ТИЛ БИРЛИКЛАРИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ТАҲЛИЛИ	333
Gulmira Komilova. IKKI TILLILAR SHE’RIYATINING O‘ZIGA XOS POETIK XUSUSIYATLARI	337
Shahrizoda Ergashova. ENGLISH LITERATURE AND COMPARATIVE LITERARY	340
Zohida Anvarova. COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME MAGICAL BEINGS IN UZBEK-CHINESE MYTHOLOGY (O‘ZBEK-XITOIY MIFOLOGIYASIDAGI AYRIM SEHRLI MAVJUDODLAR OBRAZINING QIYOSIY TAHLILI).....	343